

ORATE PRO NOBIS

HELGENER OG HÅNDSKRIFTER I MIDDELALDERENS DANMARK

AF

ERIK PETERSEN

Engle færdedes i middelalderens kristne univers et sted mellem en fjern Gud og jordbårne mennesker. Engle kendtes som budbringere fra Gud til mennesker i ekstraordinære situationer. Det var en unavngiven Herrens engel, som med sit råb standsede Abraham i hans forfærdende ofring af sønnen Isak,¹ og det var en ligeledes unavngiven Herrens engel, der viste sig for Josef og fortalte ham, at det barn, Maria ventede, var undfanget ved Helligånden.² Navngiven var til gengæld den engel, som bebudede den kommende fødsel for den forfærdede Maria selv. Det var Gabriel,³ hvis fornemme hverv som budbringer fra Herren til jomfruen siden gav ham status som ærkeengel. En plads højere i hierarkiet end de ordinære engle, som samlede sig til en hel himmelsk hærskare, der lovpriste Gud, da frelseren var født.⁴

Bibelen vrimler med engle. I middelalderens kirke fik de følgeskab af en stadigt voksende skare af helgener, mænd og kvinder, som i modsætning til englene havde levet et liv på jorden, men som i tro og gerninger havde udvist en så enestående kraft, at de fik en særlig plads i himlen, uden som andre dødelige at skulle afvente verdens ende og dommens dag. Engang levende mennesker, som havde opgivet alt, for uselvisk at kunne følge Kristus. Nogle var blevet martyrer for deres tro, andre havde opofret alt for at kunne leve et liv i from afsondrethed fra verden eller i udøvelsen af kærlighedens gerninger til gavn for næsten.

Engle var først og fremmest budbringere fra Gud til mennesker. Det var helgenerne i en vis forstand også: med deres under og hjælpende indgreb for troende mennesker i nød vidnede de om den guddommelige kraft, der var altings udspring, opretholder og endemål. Men de kunne tillige formidle kontakt fra mennesker til Gud. De havde deres privilegerede plads i Hans nærhed, og havde derved en mulighed for at komme i kontakt med Ham, som almindeligt dødelige på jorden ikke havde. Hel-

¹ Første Mosebog 22.11.

² Matthæusevangeliet 1.20.

³ Lukasevangeliet 1.26.

⁴ Matthæusevangeliet 2.13.

generne kunne fungere som et himmelsk talerør for mennesker. Deres hellighed virkede så at sige i to retninger, overfor Gud og overfor mennesker. Deres åndelige nærvær skabte en art tryghed i menneskenes skrøbelige verden, og med deres tæthed på Gud i himlen kunne de gå i forbøn, bede til Gud på menneskenes vegne.

Med trosskiftet kom danskerne til at stifte bekendtskab med begivenheder og personer fra bibel- og kirkehistorien, som nu også blev danskernes historie. Men man blev også præsenteret for – og fortrolige med – en endeløs række af helgener, der havde haft deres indbyrdes meget forskellige gang på vidt forskellige egne af jorden til forskellige tider igennem tusinde år. Helgenernes antal var allerede da så stort at de kunne tælles i hærskarer, og for stort til at man kunne forholde sig til dem alle. Man måtte vælge, og valget kunne være bestemt af mange faktorer: traditioner, historien, relikvier og mirakler kunne knytte udvalgte helgener til den enkelte person, til sognet, stiftet eller hele riget.

Afgørende var ikke helgenens herkomst i hans eller hendes jordiske tilværelse, men den hellige kraft, de havde ladet komme til syne og virkning for den enkelte person eller lokalitet. Danmark fik kun få helgener med dansk baggrund. Knud den Hellige og Knud Lavard er nok de bedst kendte. Andre helgener med velkendte danske navne er Niels, Anders, Kjeld og Thøger. Kanoniseret på dansk foranledning blev også Vilhelm af Æbelholt, men han var fransk af fødsel. De danske navne giver disse helgener en genkendelig klang, som de ikke havde i den latinske middelalder, hvor Niels f.eks. hed Nicolaus og Anders Andreas. Hellige Nicolaus' er og Andreas' er var der mange af, og de to største blandt dem er blevet dyrket med større intensitet, også i Danmark, end deres danske navnebrødre. Den østerlandske Nicolaus var biskop i Palmyra og blev i middelalderen hyldet for sine undergerninger af mange slags overalt i kristenheden; senere blev han tillige kendt som den mytiske urfader til julemanden. Andreas var en af Herrens tolv apostle, og alene i kraft heraf en af verdens store helgener. Også Thøger fra Vestervig i Thy kendtes under sit latinske navn: Theodgarus, og var iøvrigt ifølge legenden født i Tübingen. „Danske“ var disse helgener fordi de havde en særlig tilknytning til Danmark: de havde levet her, de havde prædikeret her, et par af dem var blevet martyrer for kirkens og Kristus' skyld. Men denne danske vinkel gav dem ikke forrang over helgener, som man af andre grunde fik et nært forhold til.

I middelalderen kendte man helgenerne på deres evne til at bistå i nød og ulykke. De kunne anråbes, men ikke rekvireres. Man omgik dem med en veneration, der kunne ligne den, man viste den treenige Gud, men

også kun ligne, for det var som fortalere hos Gud, som hellige forbedere, de havde deres betydning for mennesker. Venerationen for dem kom bl.a. til udtryk i de særlige helgenfester, der blev holdt i årets løb. Vores viden om, hvilke helgener man har dyrket i middelalderens Danmark, beror på flere typer af kilder.⁵ Navne og kirkekunst afspejler helgenernes forrige tilstedeværelse i kirker, hvorfra troen på forbederne forlængst er fortrængt. Direktiver og tekster til brug under de gudstjenester, der var viet helgenerne, har været nedfældet i de messebøger, som har været i brug overalt i de mange middelalderlige kirker, der pryder det danske landskab. Men de er praktisk talt alle gået tabt. Det meste af vores viden om dem beror på studier af trykte kilder fra middelalderens slutning. Ved skæbnens gunst er der i de seneste år dukket nye kilder op, der på hver deres måde belyser helgenernes plads i Danmark og som desuden på markant vis beriger grundlaget for studiet af middelalderens danske bogkultur. Det drejer sig om et psalter, et fragment af en liturgisk kalender og om en bibel med en tilføjet liste med bibellæsninger, alle affattet på latin. Fragmentet tilhører et tysk arkiv;⁶ mens psalteret og bibelhåndskriftet⁷ i henholdsvis 2002 og 2001 indgik i Det Kongelige Bibliotek, som to af dets betydeligste erhvervelser i nyere tid.

Psalteret

Det latinske psalter var middelalderens salmebog, og den blev brugt i mange sammenhænge. Dens indhold var de 150 salmer, som blev tilskrevet David, Salmernes Bog. De udgjorde kernen i klostrenes tidebønner, hvorunder munkene efter et cyklisk skema reciterede de 150 tekster i løbet af mindre end en uge. Det har givet de fleste et så fortroligt forhold til salmerne, at de efter kort tid i klostret ikke har haft behov for se i bogen for at kunne huske dem. Salmerne var en del af Det Gamle Testamente, de indgik i de håndbøger, der indeholdt alle de tekster og anvis-

⁵ Vedr. helgener og hagiografi i Danmark henvises generelt til Ellen Jørgensen: *Helgendyrkelse i Danmark. Studier over Kirkekultur og kirkeligt Liv fra det 11. Aarhundredes Midte til Reformationen*, 1909, samt til Tue Gad: *Legenden i Dansk Middelalder*, 1961, og sammes *Helgener. Legender fortalt i Norden*, 1971. Enkelte helgener og hagiografiske kildetyper er desuden behandlet – ret uegalt – i *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, 1-22, 1956-1978 (fot. genoptrykt 1980-1982).

⁶ Landeshauptarchiv, Koblenz. Fragmentets signatur er Best. 701 759,27,2.

⁷ Psalteret blev erhvervet takket være en donation fra Carlsbergfondet og har signaturen 2002/100. Bibelhåndskriftet har signaturen 2001/100 og blev erhvervet ved en tilsvarende donation fra Veluxfonden.

ninger, der benyttedes i kirkeårets løb, men cirkulerede også som selvstændige bøger. Til ordensbrug blev de kopieret i den rækkefølge og med de ledsagende anvisninger, der var gældende for de enkelte ordner og klostre. Til privat brug blev de som regel afskrevet i samme rækkefølge som den, de havde i Bibelen.

Et psalter var ikke blot et helligt skrift, men ofte tillige en ganske personlig bog for den der ejede den. Et stateligt eksempel er et psalter, som har tilhørt Ingeborg, datter af Valdemar den Store og dronning Sofia, og selv gift med kong Philip August af Frankrig i 1193. Bogen er fremstillet i 1195 og overdådigt illumineret. En brugsbog har det ikke været, selv for en danskfødt dronning af Frankrig, men den har fået sin umiskendelige personlige prægning af sin ejerinde: i den kalender, der indleder bogen, er Valdemars og Sofias dødsdage indføjjet, til varigt minde. Et andet, ligeså bevægende smukt eksempel er det såkaldte „Folkungepsalter“ eller „Københavnepsalter“, der er fremstillet i samme periode som Ingeborgs. I kalenderen i dette håndskrift er der i en senere hånd indføjjet dødsdagen for hertug Erik af Jylland, søn af kong Abel og dennes dronning Mechtilde. Det fremgår ikke, hvem bogen har tilhørt, antagelig et medlem af Abelslægten og tydeligvis en, som har ønsket at bevare mindet om hertug Erik.

Selvom de grundlæggende indeholdt de samme tekster, er der betydelig variation i de middelalderlige psaltres form og indhold. Det er det nyerhvervede psalter et godt eksempel på. Det er et ganske lille håndskrift, mindre end 10 cm højt og 7 cm bredt. Det er udstyret med 9 initialer med billedmotiver, og har haft yderlige en – sidenhen bortskåret – illumination ved første salmes begyndelse, men rummer ellers ingen ornamentale eller billedmæssige udsmykninger. I form og udstyr peger bogen hen mod en ejer af mere beskednen stand end Ingeborgs og den Abelske families royale psaltre. Håndskriftet består af 159 blade fordelt på 21 læg samt et enkeltblad. Flere ting viser, at håndskriftet er blevet modificeret en del i forhold til den form og det indhold, det engang har haft. Det oprindelige håndskrift er bevaret, næsten intakt, på bladene 4 til 139 samt 140 til 146. Det består af 18 læg af hver 8 blade.⁸ Det sidste blad i sidste læg er bortskåret, men bortset fra det kan der ikke konstateres tab, omend det har været tæt på: bladene 38, 39, 40, 41 (dvs. de to inderste dobbeltblade i lægget 36-43) er nemlig på et tidspunkt blevet skåret over inde ved lægfoldningen, men man har atter syet dem sammen med de

⁸ Der er synlige reklamanter ved slutningen af læg 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 og 11.

indre bladrester. Det ligner et regulært uheld, som man behændigt har rettet op på med nål og tråd.

Det, der nu udgør håndskriftets første tre blade, er beskrevet med forskellige liturgiske tekster i en senmiddelalderlig hånd. Det er et antagelig senere indsat læg, som har bestået af fire blade, hvoraf blad 2 er bortskåret. I stedet for dette har der imidlertid i det oprindelige håndskrift været et andet læg, på hvis sidste blad der har været et illumineret B. B'et har fyldt det meste af siden, som kun har rummet det latinske psalters to første ord: *Beatus vir*. De to ord er senere i middelalderen føjet til øverst på blad 4 med første salme. Det første læg er med andre ord forsvundet allerede i middelalderen, og har med stor sandsynlighed bestået af 8 blade som læggene i det øvrige oprindelige håndskrift. Det er nærliggende at antage, at det forud for Beatus-siden har rummet en kalender. Det gør tabet af lægget endnu mere begrædeligt.

Det egentlige psalter er afskrevet på bladene 4r til 126v. I umiddelbar fortsættelse af de 150 Davidssalmer følger en række *cantica*, dvs. lovsange fra Det Gamle og Ny Testamente udover Salmernes Bog, blandet med den kraftfulde athanasianske trosbekendelse (*Quicumque vult salvus esse*) samt det ikke-bibelske *Te deum laudamus*. De to sidste cantica er begge hentet fra Lukasevangeliet: Marias lovsang *Magnificat anima mea dominum*,⁹ og Simeons *Nunc dimittis servum tuum*,¹⁰ hvis sidste ord er nedfældet på første linie på f. 138v, hvis øvre og ydre kant er domineret af stort illumineret initial, K'et i det umiddelbart efterfølgende litani, indledt med den velkendte græske formel *Kyrie eleison*, „Herre forbarm dig“. Litaniets helgenrekke er det element i hele bogen, der åbenbarer psalterets tilknytning til Danmark. Den citeres her i sin helhed:

Kyrieleison Christe eleyson
Christe audi nos Saluator mundi adiuva nos
Sancta Maria ora pro nobis
Sancte Michael ora
Sancte Gabriel ora
Sancte Raphael ora
Omnes sancti angeli & archangeli orate pro <nobis>
Sancte Johannes baptista ora
Omnes sancti patriarche & prophete orate pro nobis
Sancte Petre ora

⁹ Lukas 1.46-55.

¹⁰ Lukas 2.29-32.

Sancte Paule ora
Sancte Andrea ora
Sancte Jacobe ora
Sancte Johannes ora
Sancte Phylippe ora
Sancte Thoma ora
Sancte Bartholomee ora
Sancte Mathee ora
Sancte Simon ora
Sancte Thadee ora
Omnes sancti apostoli & euangeliste orate pro nobis
Sancte Stephane ora
Sancte Line ora
Sancte Clete ora
Sancte Clemens ora
Sancte Sixte ora
Sancte Laurenti ora
Sancte Vincenti ora
Sancte Dyonisi cum sociis ora
Sancte Maurici cum sociis ora
Sancte Luci ora
Sancte Kanute ora
Sancte Olaue ora
Omnes sancti martyres <orate pro nobis>
Sancte Silvester ora
Sancte Gregori ora
Sancte Ambrosi ora
Sancte Augustine ora
Sancte Martine ora
Sancte Nicholae ora
Sancte Jeronime ora
Sancte Botulphe ora
Omnes sancti confessores orate pro nobis
Sancta Maria Magdalena ora pro nobis
Sancta Felicitas ora
Sancta Perpetua ora
Sancta Agatha ora
Sancta Agnes ora
Sancta Lucia ora
Sancta Cecilia ora

Sancta Margareta ora

Omnnes sancte uirgines orate pro nobis

Omnnes sancte uidue & continentis orate <pro nobis>

Omnnes sancti orate pro nobis

Litaniets er anråbelse og bøn sat på formel, og det følger et nøje fastlagt skema. Efter Kyriet og anråbelsen til helgenerne om at gå i forbøn følger en treleddet anråbelse til Herren om nåde, om at blive befriet *fra* det onde, *ved* Kristi korsfæstelse og opstandelse, Helligåndens komme og alle helgeners fortjenester. I litaniets sidste led anråbes Herren om bøn-hørrelse og bevarelse, fred for hele det kristne folk, og evig hvile for alle afdøde troendes sjæle.¹¹ Skematisk er også rækkefølgen af de i alt 44 helgener, der er medtaget med navn i litaniet: først og øverst i helgenhierarkiet kommer Maria, Jesu moder. Dernæst følger engle og ærkeengle repræsenteret ved 3 ærkeengle; patriarker og profeter ved Johannes Døberen; apostlene og evangelisterne, hvoraf de 11 anråbes ved navn; til sidst kommer de grupper af helgener, hvis virke ikke nødvendigvis var knyttet til de bibelske beretninger: martyrer (12), bekendere (8) og hellige jomfruer og enker (8). Efter anråbelsen af de navngivne helgener anråbes alle kategoriens helgener i et sammenfattende *Omnnes sancti angeli ... orate pro nobis* („alle hellige engle / patriarker / martyrer / bekendere / jomfruer bed for os“). At litaniets anråbelser principielt er rettet til alle helgener udtrykkes også i den afsluttende formel *Omnnes sancti orate pro nobis*, „Alle helgener, bed for os.“

At nogle helgener fremhæves ved deres navns nævnelse giver bønnerne konkret retning og personlig rod for den ukendte ejer og bruger af psalterhåndskriftet. De 44 navne, der er medtaget i psalterets litani, hører næsten alle til kirkens grundstamme af hellige. De har været kendt og fejret som helgener overalt i Europa. Det gælder naturligvis alle engle og ærkeengle, patriarker og profeter, apostle og evangelister, hvis særlige status bevidnes af Bibelen. Men det gælder også det udvalg, litaniet præsenterer i gruppen af martyrer. Her anråbes først Stephanus, kristenhedens første martyr, som der berettes om i Apostlenes Gerninger. Efter ham kommer Skt. Peters tre første efterfølgere som biskop af Rom, Linus, Cletus (dvs. Anacletus) og Clemens. Dernæst følger Sixtus, Laurentius og

¹¹ Litaniet ender uden et afsluttende *Agnus dei* („O du Guds lam“) og uden repetition af *Kyrie eleison*, som det ellers hyppigt ses. Lidt afvigende fra normen er det også, at der efter den indledende anråbelse af Kristus fortsættes med Maria, og ikke med Treenighedens to øvrige personer.

Psalterhåndskriftets litan, på opslagets venstreside indledt med et stort forgyldt K som initial til indledningsformlen *Kyrieleison*. Helgenerne *Lucius*, *Kanutus* og *Olavus* er anført nederst i samme sides højre spalte, umiddelbart forud for den kollektive anrøbelse af *Omnes sancti martyres* ("alle hellige martyrer"). På opslagets højre side optræder *Botulphus* i venstre spaltens ottende, *Margareta* i samme spaltens næstsidste linie.

Vincentius, der alle led martyrdøden under kristenforfølgelserne i det 3. og tidlige 4. århundrede, den første som pave, den sidste som Spaniens første martyr, og Laurentius som en af kristenhedens til alle tider mest navnkundige helgener. Herefter kommer Dionysius og Mauritius med hver deres skare af følgere. Også disse vandt deres martyrkrans som ofre for de hedenske romeres forfølgelser, begge i Frankrig. Som de sidste i gruppen af martyrer følger endelig tre helgener af en ganske anden karakter end de øvrige: Lucius, Kanutus og Olavus. De to sidste var langt yngre, og om dem alle tre gælder det at deres ry var mere begrænset. Lucius havde ganske vist lidt martyrdøden som pave i Rom under kristenforfølgelserne i det 3. århundrede, men det var først da man i Roskilde havde besluttet sig for at anskaffe sig nogle virksomme helgenrelikvier i Rom, at han så at sige blev opdaget som en helgen, hvis hellighed kunne kaldes til hjælp for et stift. To udsendte kannikker fra Roskilde fik nemlig på underfuld vis udpeget den hellige Lucius' hjerneskal som netop det,

de var kommet til Rom for, og under rejsen tilbage til Danmark med den nyerhvervede skat blev det med nye mirakler til fulde bevidnet, at der var tale om en helgen, der kunne udvirke mirakler. Romeren Lucius blev da skytshelgen i Roskilde.

Lucius var således en lokal helgen, slet ikke så alment kendt i kristenheden som f.eks. Clemens eller Laurentius, der i Danmark blev hans „kolleger“ som skytspatroner i henholdsvis Århus og Lund. En lokal helgen var også Kanutus eller Knud – hvem det så er, der tænkes på i litaniet. For der er to muligheder: Knud konge, dvs. Knud den Hellige, dræbt i Skt. Albans kirke i Odense 10. september 1086, ophøjet til helgen og lagt i et gyldent helgenskrin i kirken, der nu fik hans navn, ved en højtidelighed den 19. april 1101.¹² Og Knud hertug, dvs. Knud Lavard, der blev dræbt i Haraldsted den 7. januar 1131 og helgenkåret i Ringsted den 25. juni 1170. Hvem Olavus er, er til gengæld klart: det er den hellige Olav, konge af Norge, dræbt i slaget ved Stiklestad den 29. juli 1030, og siden den helgen, der blev fejret videst omkring i Norden.

De tre helgeners rækkefølge i litaniet er næppe tilfældig. Ligesom dets overordnede struktur følger et hierarki, der gør Maria mere betydningsfuld end engle, apostle og evangelister vigtigere end martyrer, og bekendere end jomfruer og enker, således er også helgenerne indenfor den enkelte gruppe rangordnet. Derfor er de tre lokale helgener også anbragt til sidst i gruppen af martyrer. Og når Lucius rangerer over Knud og denne over Olav, afspejler det den kraft og betydning, psalterets ukendte ejer har tillagt dem. Triaden af helgenerne Lucius, Knud og Olav peger således entydigt på Norden og, inden for Norden, klart i retning af Roskilde stift som baggrund for Litaniet. Det gør det sandsynligt, at det er Knud hertug, og ikke Knud konge, der bedes til.

Dette underbygges af de sidst anbragte helgener i de to øvrige grupper, hvor det var muligt at tilføje navne: bekendere og de hellige kvinder. Af litaniets otte bekendere er den ene – og første – Sylvester, paven som ifølge legenden døbte kejser Konstantin den Store. Desuden optræder Martinus, dvs. Martin af Tours, den navnkundige Nicolaus, samt hele fire kirkefædre: Gregor, Ambrosius, Augustin og Hieronymus. Sidst i gruppen er Botulphus, en engelsk klostergrundlægger fra 7. århundrede. En helgen uden samme universelle ry som de foregående; men populær i England og i Danmark, hvor der stadig er kirker, der er opkaldt efter ham: Budol-

¹² Muligvis år 1100; der er usikkerhed omkring årstallet.

fi i Ålborg og Boelsker på Bornholm. I middelalderen var Botulphus skytshelgen for kirker i bl.a. Viborg, Lund – og Roskilde.¹³

Endelig er der – muligvis – tillige en lokal Roskilde-helgen at finde i litaniets sidste skare, gruppen med „hellige jomfruer, enker og afholdende kvinder“. Øverst optræder den bibelske Maria Magdalena. Hun følges af syv andre helgeninder, heriblandt Agnes, skytshelgen for det i 1263 grundlagte Skt. Agnete-kloster i Roskilde; samt Cecilia, som også havde sin særlige tilknytning til Roskilde, for det var i kirken viet til hende, at de to udsendinge fra Roskilde i Rom fandt Lucius' hjerneskal. Alle otte kvinder er universelt fejrede helgeninder – med mindre den ene er en anden, end den man umiddelbart ville tro. For sidst i gruppen anføres Margareta, som naturligvis kan være Margareta af Antiochia. Men litaniets øvrige anknytning til Roskilde gør det nærliggende at tænke på den meget lokale helgeninde *Margareta Roskildensis*, på dansk kendt som Margrete af Højelse, som blev slået ihjel af sin mand, der tilmed arrangerede sin udåd som om der var tale om selvmord. Hun blev derfor begravet i uindviet jord, men da der viste sig jærtegn ved hendes grav, blev sagen på biskop Absalons foranledning undersøgt og opklaret. Margrete blev æret som en helgen, og hendes lig ført i procession til Frue Kirke i Roskilde, som ca. 1190 fik et nyt kor, der antagelig har været tiltænkt hende. Til kirken hørte et nonnekloster, som Absalon gjorde til cistercienserkloster og gav særlige privilegier. Her, i det øvrige Roskilde samt i Højelse, hvor hun blev slået ihjel af sin mand, er Margrete endnu blevet æret som helgen, da litaniet blev skrevet. Placeringen af hende som den sidste i rækken af hellige kvinder danner en logisk parallel til de to øvrige grupper, hvor lokale helgener placeres sidst. Margrete er næppe blevet fejret som helgen udenfor Roskilde stift. Men for en person fra stiftet, som i sin salmebogs litani har ønsket at føje enkelte lokale helgener til rækken af de store forbedere, har Margrete været en oplagt kandidat. Ikke mindst måske hvis denne person har været en kvinde.

Bogen rummer ingen eksplicite angivelser af, hvor og hvornår den er lavet. Ydre træk som skriftform og billedudsmykning kunne pege mod Frankrig i sidste del af 1200-tallet. I givet fald er bogen så et bestillingsarbejde udført for en dansker. Men det bør ikke udelukkes, at det er lavet i Danmark. Problemet med at bestemme dets herkomst er, at vi savner sammenligneligt materiale: der er ikke bevaret tilsvarende psaltere, hvori helgener eller andre elementer peger på brug i Danmark.

¹³ Jørgensen 1909 (note 5), s. 138.

Håndskriftet har skiftet hjemsted i senmiddelalderen. Det fremgår blandt andet af endnu et litan, skrevet på f. 147r-156r. Det er skrevet i en nyere, mere skødesløs skrift og på en helt anden pergament, end det oprindelige håndskrift. Det samme gælder håndskriftets sidste blade, der rummer en lille latinsk tekst om indvielse af en kirke (f. 156v-158v), og en hymne om jomfru Maria på Langfredag, struktureret efter tidebønnens inddeling af dagen, *Horae compassionis beatæ Mariæ virginis*, som også kendes fra den i senmiddelalderen populære bønnebog *Hortulus Animæ*. Helgenerne i det yngre litan peger på Tyskland, hvor også de her nævnte tekster er føjet til, og hvor håndskriftet har fået sit nuværende bind. Denne omstrukturering af den oprindelige bog har været ret hårdhændet. Det har sandsynligvis kostet psalteret dets oprindelige første læg med *Beatus*-initialer og kalenderen. Og det har kostet endnu et læg inde i håndskriftet. Efter Davidssalmerne, cantica og litan findes i håndskriftet først et par mindre bønner og derefter et lille officium for den hellige jomfru Maria. Pergamentet viser, at disse blade hører til det oprindelige håndskrift, men skriften er lidt og layoutet markant anderledes. Overgangen ses på f. 140r, der rummer de allersidste ord af litaniet, de to bønner og begyndelsen til Maria-officiet. Blad 140 er første blad i et læg, hvis sidste blad er skåret bort, og altså nu slutter med blad 146 – hvor også Maria-officiet slutter abrupt midt i teksterne til sext. Resten af officiet er gået tabt. Men også på de bevarede sider er der betydelige tab, for lange tekstpassager er skrabet bort. En mulig forklaring er, at håndskriftets senmiddelalderlige ejer har ønsket at tillempe indholdet af det oprindelige Maria-officiet til lokal brug, og derfor har bortskrabet de liturgiske elementer, han eller hun fandt irrelevante, for at erstatte dem med andre. Operationen har vist sig umulig, og har, som det ses, blot efterladt hele og halve sider med svage spor af bortskrabede ord. Det er vores held, at den, der foretog dette hårdhændede indgreb, ikke gjorde det samme med helgenerne i litaniet.

Kalenderfragmentet

Fragmentet i Koblenz består af to blade (37 x 30 cm), med kalenderen for en måned på hver af de i alt fire sider: marts og april på det ene og sep-

tember og oktober på det andet.¹⁴ Det rummer ingen datering, men en *terminus post quem* finder man i kalenderen for oktober, hvori der på den syvende dag er angivet en fest for „enken Birgitta“, *Birgitte vidue*, dvs. den hellige Birgitta af Vadstena, som blev kanoniseret i 1391. Fragmentet har altså hørt til i et håndskrift der er fremstillet efter denne dato, omkring år 1400 eller i løbet af de første årtier derefter.

I alt 64 dage – ud af de fire måneders 122 mulige – er belagt med fester, enkelte dage med fester til flere end én helgen. Den markante forskel på antallet af fester i henholdsvis forårs- og efterårsmånederne – blot femten i marts-april, og godt tre gange så mange i september-oktober – er velkendt fra andre kalendere og skyldes påsken, som har blokeret flere dage for fejring af helgener. Med udeladelse af dage uden fester er indholdet af fragmentets fire sider følgende:

MARTS

- [4] Lucij pape & martyr
- [7] Perpetue & felicitatis martyrum
- [12] Gregorij pape
- [17] Ghertrudis virginis
- [20] Cuthberti episcopi & confessoris
- [21] **Benedicti abbatis**
- [25] **Annunciatio sancte marie**

APRIL

- [4] Ambrosij episcopi & confessoris
- [9] Marie egipciace
- [14] Tyburtij & valeriani martyrum
- [19] **Translatio sancti Kanuti ducis & martyris** Elphegi episcopi & martyris
- [23] Georgij martyr
- [25] Marci ewangeliste
- [28] Vitalis martyr
- [29] Petri martyr

¹⁴ Fragmentet blev fremdraget af Eef Overgaauw og er beskrevet i dennes *Mittelalterliche Handschriften im Landeshauptarchiv Koblenz, 2: Die nichtarchivischen Handschriften der Signaturengruppe Best. 701 Nr. 191-992*, Wiesbaden 2002. Det blev vist for offentligheden på udstillingen *Levende Ord & Lysende Billeder. Den middelalderlige bogkultur i Danmark* på Moesgaard Museum og Det Kongelige Bibliotek i 1999.

SEPTEMBER

- [1] Egidii abbatis. Prisci martyr
- [3] Ordinacio sancti gregorii
- [4] Cuthberti episcopi.
- [5] Bertini abbatis.
- [8] **Natiuitas beate marie virginis.** Adriani martyr.
- [9] Gorgonij martyr. Ansgarij episcopi.
- [10] Translatio sancti egivini episcopi.
- [11] Prothi & iacincti martyrum.
- [14] **Exalcacio sancte crucis.** Cornelij & cipriani martyrum
- [15] Octaua sancte marie. Nycomedis martyr
- [16] Eufemie virginis & martyr
- [17] Lamberti episcopi & martyr
- [20] Vigilia
- [21] **Mathei apostoli & ewangeliste**
- [22] Mauricii & sociorum eius
- [23] Tecele virginis
- [27] Cosme & damiani martyrum.
- [29] **Michaelis archangeli.**
- [30] Iheronimi presbiteri.

OKTOBER

- [1] Remigii. Germani. Vedasti. martyrum
- [2] Leodegarij episcopi & martyr
- [4] Francisci confessoris
- [5] Placidi martyr & sociorum eius
- [6] Fidis virginis & martyr.
- [7] Sergij & Bacchi martyrum vel marci pape. Birgitte vidue.
- [9] **Dyonisij & sociorum eius**
- [10] Gereonis & sociorum eius
- [11] Nichasij & sociorum eius
- [14] Calixti pape
- [16] Galli abbatis
- [18] Luce ewangeliste.
- [21] Undecim milia virginum
- [23] Seuerini episcopi & confessoris
- [25] Crispini & crispiniani martyrum.
- [26] Translacio sancti amandi episcopi & confessoris
- [27] Vigilia
- [28] **Symonis & iude apostolorum**

- [30] Theodgari confessoris
 [31] Quintini martyris. Vigilia.

Der er tale om en bredt sammensat skare af helgener. Kalenderen hjælper brugeren til at holde styr på kirkeårets gang, og angivelsen af de udvalgte helgennavne er et signal om, at der inde i bogen har været afskrifter af de tekster og liturgiske anvisninger, der knytter sig til fejringen af de enkelte helgener. Nogle helgener har i forskellige stifter eller klostre haft større betydning end andre og er derfor blevet fejret med en fest af højere grad. Det er i kalenderen angivet ved at helgenens navn er skrevet med rødt blæk. På fragmentets fire sider er der ni sådanne fejring-er med højere festgrad, i marts to: *Benedicti abbatis* (21.) og *Annunciatio sancte marie* (25.); i april en enkelt: *Translatio sancti Kanuti ducis & martyris* (19.); i september fire: *Natiuitas beate marie virginis* (8.), *Exaltacio sancte crucis* (14.), *Mathei apostoli & euangeliste* (21.), *Michaelis archangeli* (29.); og i oktober to: *Dyonisij & sociorum eius* (9.) og *Symonis & iude apostolorum* (28.).

Adskillige helgener havde to, enkelte havde tre, og jomfru Maria endda flere fester i løbet af kirkeåret. Alene i de fire måneder, fragmentet rummer, fejres Maria tre gange, den 25. marts (*annunciatio*), den 8. september (*natiuitas*), efterfulgt af en *octava* den 15. september. Og der er to helgener, der fejres med to fester: Gregorius (12. marts og 3. september) og Cuthbertus (20. marts og 4. september). Det antyder, at disse to helgener har haft en central plads i den forsamling, kalenderfragmentet har betjent, men ikke, at andre helgener ikke også har haft det. Givetvis er andre helgener blevet fejret med to fester i årets løb, men den anden fest har ligget i en måned, der ikke er bevaret i kalenderfragmentet.

I den brogede skare af helgener er der fire, der falder i øjnene på en dansker: Lucius, der fejres den 4. marts, Knud med fest af højere grad den 19. april, Ansgar med fest 9. september og endelig den mest lokale, *Theodgarus confessor*, dvs. bekenderen Thøger, den hellige mand fra Thüringen, som slog sig ned i Thy og rejste en kirke af ris og kviste i Vester-vig. Han fejres den 30. oktober. Thøger blev i senmiddelalderen fejret overalt i Danmark, men var ikke kendt udenfor landets grænser. At Thøger optræder i kalenderen sammen med Lucius, Knud og Ansgar er et sikkert indicium på, at fragmentet har været en del af en liturgisk bog, der er blevet brugt i Danmark. Det gør fragmentet interessant, fordi det supplerer det sparsomme liturgiske materiale fra dansk middelalder. Fragmentet viser bl.a., at der er sket en betydelig udvikling i den danske helgenkalender fra 1400-tallets første del frem til de trykte liturgiske kilder

Kalenderfragmentets side med helgener, der fejres i oktober. På den syvende dag i måneden fejres bl.a. Birgitta af Vadstena (*Birgitta vidue*, "enken Birgitta"), på den 30. Thøger, der er kendt for at have bygget den første kirke i Vestervig i Thy (*Theodgari confessoris*, "bekenderen Thøger").

fra årene omkring 1500. Adskillige helgener optræder begge steder, men der er ingen af de hidtil kendte kilder, der i detaljer stemmer overens med fragmentets kalender.

Udover de helgener, der entydigt knytter kalenderen til Danmark, rummer de fire måneder en række helgener, der er blevet fejret overalt i Europa. Mange af dem kendes også fra andre kalendere fra dansk område. Det gælder f.eks. Gertrud og Benedikt i marts, helgenparret Tiburtius og Valerianus samt evangelisten Marcus i april, Aegidius og Hieronymus i september måned, og Franz af Assisi og apostlene Simon og Judas i oktober, der optræder i alle de kalendere, der danner grundlaget for Grotefends og Gjerløws oversigter over helgener.¹⁵ Men der optræder også helgenfester i fragmentet, som ikke ses dokumenteret i andre danske kilder, og de er i denne sammenhæng mere interessante. I september anføres der under den 3. en fest for den hellige Gregors ordination, som ikke kendes fra de senere kilder. At Ansgar – Nordens apostel – fejres den 9. september er i dansk sammenhæng et særsyn, normalt er det den 3. eller 4. februar.¹⁶ For oktober er kalenderfragmentet ene om at have en fest for Placidus og hans fæller den 5., for Nichasius og dennes fæller den 11., samt en fejring af den hellige Amandus' translation den 26.

Kalenderbladene har som nævnt hørt til i en liturgisk bog til brug i Danmark, men der er ikke noget element i fragmentet, som entydigt knytter kalenderen til en bestemt lokalitet – et stift, et kloster eller en kirke. Det er muligt, at månederne på de forsvundne blade ville kunne have bidraget til en nøjere identifikation. Et påfaldende træk, som kan tjene som hjælp til en lokalisering, finder man i forekomsten af engelske helgener. Der er den navnkundige Cuthbert (c. 634-687), der endte sit jordiske liv som biskop af Lindisfarne (20. marts og 4. september). Der er Elphegus eller Alphege (c. 953-1012), der var ærkebiskop af Canterbury (19. april). Det var danskere, der gav ham hans martyrium: de havde indtaget og nedbrændt Canterbury, og taget Alphege og adskillige andre til fange. De forlangte en løsesum så eksorbitant, at Alphege nægtede at betale den. I raseri og fuldskab slog danskerne ærkebiskoppen ihjel med ben fra en okse, med sten og et afgørende øksehug! I elleve år lå Alpheges legeme i St. Paul's i London, indtil den danske konge Knud den Store bødede lidt for sine landsmænds grusomme udskejelser og sørgede for at

¹⁵ H. Grotefend: *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters*, II.1, Hannover 1892, s. 213-249. – Lily Gjerløw, *Kalendarium* (II), *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, 8, s. 134-147.

¹⁶ Sven Helander: *Ansgarskulten i Norden*, Stockholm 1989, s. 82.

få det bragt tilbage til Canterbury ved en højtidelighed i 1023. Endelig er der i kalenderfragmentet markeret en fest for Egivinus eller Egwin (d. 717), hvis *translatio* fejres den 10. september. Egwin var biskop af Worcester og, vigtigere, grundlægger af Evesham Abbey. Det var benediktinermunke fra Evesham som, på Erik Ejegods foranledning, dannede et datterkloster i Odense, hvor de bl.a. fik til opgave at varetage kulten af Knud. Med sig har de haft deres egne helgener, herunder utvivlsomt Egwin.

Forekomsten af fester for denne og de øvrige engelske helgener kombineret med den høje festgrad for translationen af Knud den 19. april, gør det nærliggende at tænke på Odense som kalenderfragmentets hjemsted. Problemet er blot, at der er tale om den i denne forbindelse forkerte Knud. Kalenderfragmentet anfører nemlig dagen som *Translatio sancti Kanuti ducis & martyris*, og ikke *Kanuti regis*, som man ville vente i Odense. I forhold til andre kendte kilder er enten helgenen eller datoen forkert. Denne særhed er vanskelig at forklare, men den bør fastholdes som stof til videre fordybelse. Den kan ikke bortforklares med henvisning til den sammenblanding af de to homonyme helgener, der ganske vist forekommer i andre sammenhænge, f.eks. i forbindelse med de mange Knudsgilder, hvor det ikke altid er klart, om det er den ene eller den anden Knud, der er skytshelgen.¹⁷ En helgen i en kalender er mere end et navn, for optagelsen i kalenderen er et signal om, at helgenen er blevet fejret på denne dag, og inde i den bog, som fragmentet har været en del af, har der været tekster og liturgiske direktiver til brug ved fejringen. Derfor kan fænomenet heller ikke forklares som en fejl begået af en uopmærksom skriver. Havde det været en fejl, var den blevet rettet – enten straks, under korrekturlæsningen, eller senere, under brug. Man må derfor konstatere, at man i første del 1400-tallet et sted i Danmark har fejret Knud hertugs translationsdag på den 19. april. Og at dette sted kan have været Odense, kan ikke på forhånd udelukkes. Fremfor at afvise kalenderfragmentet, fordi det afviger fra det, man mener at vide, må man anskue det som et supplement og korrektiv til det hidtil foreliggende kildemateriale.

Bibellæsninger

En Knud, som hverken var helgen, konge eller hertug, spiller en central rolle for forståelsen af den tredje og sidste helgenliste, der skal behandles her. Knud blev i 1308 provincialprior for provinsen Dacia, dvs. domi-

¹⁷ Jvf. Gad 1971 (note 5), s. 161.

nikanerordenens øverste leder i Danmark og de øvrige nordiske lande. Hvornår han var født, hvad hans baggrund var, hvorfor og hvornår han blev dominikaner, hvornår han døde, vides ikke. Ifølge dominikaneren og inkvisitoren Bernardus Guido, som var stort set samtidig med Knud, var denne Dacias ottende provincialprior; en tilføjet note i et af de håndskrifter, der har bevaret Guidos skrift, hævder, at Knud „døde i Nesvik i det embede, han på ærefuld vis besad i næsten 13 år, og han var fra konventet i Odense“. Hvorfra notens oplysninger stammer, fremgår ikke.¹⁸

Knud nævnes i nogle diplomer, dvs. retsgyldige breve, fra perioden 1315-1317. Han er selv underskriver af et enkelt diplom fra 1315, som er bevaret i original. Det eneste andet sted, hvor Knud træder direkte frem i kilderne, er i det bibelhåndskrift, Det Kongelige Bibliotek erhvervede i 2001. Heri er der øverst på bogens første side nedfældet følgende notits: *Anno domini m^o. ccc^o. x^o. istam bibliam emit frater Kanutus prior provincialis a conventu hatharslevensi de dono domini regis Norvagiæ*, „I det Herrens år 1310 købte broder Knud provincialprior fra konventet i Haderslev denne bibel af de midler den herre kongen af Norge skænkede“. Sætningen er klar og detaljerig, men rummer også en tvetydighed: betyder „fra konventet i Haderslev“ at Knud hørte hjemme i dette konvent, eller at han købte bibelen af det? Der kan argumenteres for begge tolkninger.¹⁹

Studiet af Bibelen og andre bøger, der fremmede forståelsen af den kristne sandhed, var et centralt anliggende for dominikanerordenen. I akterne fra generalkapitlet i Padua i 1308 fremhæves det, at ordenen fra begyndelsen er indstiftet *ob predicationis officium et proximorum salutem*, „med henblik på at prædike og næstens frelse“, og det pålægges derfor alle omhyggeligt at arbejde for det, der vides at fremme „studium og fremgang i den hellige videnskab“. På den baggrund pålægger dominikanernes øverste leder, Aymericus, alle i ordenen, at ingen bøger, som ved arv eller gave eller på anden måde kommer til et konvent, må sælges, pantsættes eller bortskænkes; de skal tilhøre det fælles bibliotek, *libraria communis*.²⁰ Der gives mulighed for dispensation – f.eks. hvis et konvent har dubletter, som ikke bruges, men budskabet er klart nok: konventer-

¹⁸ *Tractatus de tribus gradibus Prælatorum in Ordine Prædicatorum*, her citeret efter Per Bjørn Halvorsen: *Dominikus. En europeers liv på 1200-tallet*, Oslo 2002, s. 249. Om dominikanerordenen i provinsen Dacia, jvf. desuden Jarl Gallén: *La province de Dacie de l'Ordre de Frères Prêcheurs*, Helsingfors 1946.

¹⁹ Se Erik Petersen: Broder Knud fra Haderslev og en Bibel fra Frankrig, *Magasin fra Det Kongelige Bibliotek* 15: 4, 2002, s. 45-53.

²⁰ *Acta Capitulum Generalium ordinis Prædicatorum*, ed. B. M. Reichert, vol. II, Roma 1899 (= *Monumenta Ordinis Fratrum Prædicatorum Historica*, tomus IV), s. 34f.

ne skal værne om deres bøger. Det var på generalkapitlet i Padua at Knuds forgænger som provincialprior for Dacia blev officielt absolveret fra sin tjeneste,²¹ og Knud tiltrådte samme år. Han har med andre ord fået indskærpet betydningen af bøger og bibelstudium fra første dag i hans nye hverv, og det blev repeteret på senere kapitler. Hans køb af bibelhåndskriftet i 1310 skal uden tvivl ses på denne baggrund.

Håndskriftet skal ikke behandles i detaljer her. Det er skrevet i Frankrig i anden halvdel af 1200-tallet. Det består af 613 blade (16,4 x 10,8 cm) og er udstyret med 84 smukt udførte historierede initialer.²² Det egentlige bibelhåndskrift slutter i første spalte af f. 610r, men på resten af siden samt de efterfølgende oprindeligt blanke sider er der tilføjet et par lister. Først en med såkaldte *prothemata*, dernæst en anden med angivelser af bibeltekster til brug igennem hele kirkeåret og, i umiddelbar fortsættelse af denne, bibeltekster til brug ved fejringen af helgener. Til hver dag anføres først *epistula*, „epistel“. Det er hyppigt stykker fra de nytestamentlige breve, men i mange tilfælde er det tekster hentet i Det Gamle Testamente. Dernæst angives *evangelium*, som i alle tilfælde er tekster fra et af de fire evangelier. Længden varierer fra nogle få linier til hele kapitler. Teksterne er anført med henvisning til skrift og kapitel samt begyndelses- og slutord for den aktuelle passage.

Der angives ikke datoer for de enkelte helgeners festdage i listen, men den følger nøje kalenderens kronologi. Den første fest, der er anført, er vigilien for apostlen Andreas, hvor epistlen er hentet fra Ordsprogenes Bog kapitel 10, vers 6 („velsignelser kommer over den retfærdiges hoved ...“) og evangelieteksten fra Johannes kapitel 1, vers 35-51 (stykket om de første disciples kaldelse). En vigilie er en ekstra fest aftenen inden den egentlige helgendag, som i Andreas' tilfælde er den 30. november, altså nøje sammenfaldende med advent og kirkeårets begyndelse. I listen er der seks fester med en forudgående vigilie, udover den for Andreas tillige en for Peter og Paulus (29. juni), for Laurentius (10. august), for Matthæus (21. august), og for *Omnes Sancti*, „Alle helgener“ (1. november). Der har muligvis også været tiltænkt Johannes Evangelist en vigilie forud for hans helgendag den 27. december – formuleringen *In die* („på

²¹ Som note 20, s. 35. Forgængerens hed Peder, og var ifølge Bernhardus Guido fra Roskilde (jvf. Halvorsen 2000 (note 18), s. 249). – En kronologisk liste over provincialpriorer findes hos Jarl Gallén: *La province de Dacie de l'Ordre de Frères Prêcheurs*, Helsingfors 1946, s. 252.

²² En oversigt over disse findes i Eric G. Millar: *The library of A. Chester Beatty. A descriptive catalogue of the Western manuscripts*, 2, London 1930, s. 42-47. Håndskriftet tilhørte indtil 1969 Chester Beatty's bibliotek i Dublin.

dagen“) forudsætter en forudgående vigilie, som imidlertid ikke er noteret – ligesom en vigilie endelig er anført for Johannes Døberen. Hans helgendag er den 24. juni, og det er vigilien forud for denne, der er roden til den Skt. Hans-aften, danskere fortsat fejrer den 23. juni – ligesom det ret beset er vigilien forud for Jesus’ fødsel, vi fejrer juleaften og ikke hans egentlige fødselsdag den 25. december.

Nogle helgener er anført med mere end en enkelt festdag. Det gælder bl.a. Johannes Evangelist, med tekster til brug den 27. december (hans dødsdag) og 6. maj (den såkaldte „Johannis ante portam latinam“). Der er tekster til to fester for protomartyren Stephan: *De sancto stephano* (26. december) og *In inuentione sancti stephani* (3. august). Også en enkelt helgeninde har to fester, nemlig jomfruen og martyren Agnes, der fejres på dagen for hendes martyrium, den 21. januar og igen *Agnētis secundo*, dvs. på ottendedagen derefter, den 28. januar. Teksterne til hoveddagen er fra 2. korintherbrev, 10. kapitels slutning og 11. kapitels begyndelse, samt lignelsen om de ti brudepiger i Matthæusevangeliets kapitel 25, vers 1-13. Til festen på oktaven benyttes (den nu apokryfe) Visdommens Bog, 7.30 – 8.4, mens evangelieteksten gentages fra hovedfesten. At Agnes eller Agnete er med i listen er interessant, fordi hun var skytshelgen for det ældste kloster for dominikanerinder i Danmark, Sankt Agnetes i Roskilde, der blev grundlagt i 1263. Knud kom som provincialprior flere gange til at beskæftige sig med dette kloster, som det bl.a. fremgår af det ovenfor nævnte diplom med Knud som udsteder. Det er dateret på den hellige Bernhards dag – 20. august – i 1315 og stadfæster en aftale der er „truffet af priorinden og Agnetesøstrenes konvent“. ²³ Knud var selv til stede i Roskilde. Den hellige Agnes havde sin særlige plads hos dominikanerne i Danmark, og er en af de helgener, der giver perikopelisten et specifikt dominikansk præg. Det gælder naturligvis også den sidste af de helgener, der fejres med to fester, ordenens grundlægger, bekenderen Dominicus. Udover hoveddagen (4. eller 6. august) fejres han på translationsdagen, 24. maj, begge gange med de samme tekster. Epistelteksten er fra Paulus’ 2. brev til Timotheus, vers 1-8, med formaningen: „Prædik ordet“, *prædica verbum*, som i sin knappe form fremstår som emblematiske for dominikanerordenen. Evangelieteksten er Matthæus 5.13-20, der indledes: „I er jordens salt“, *Vos estis sal terrae*.

Der er i alt 74 fester i listen. Som specimen udgives i det følgende listens angivelser for marts, april, september og oktober – de samme måneder som er bevaret i kalenderfragmentet i Koblenz. Det kan belyse både

²³ *Diplomatarium Danicum*, 2. rk. 7. bind, nr. 291.

forskelle og sammenfald. Jeg har indsat datoer og identificeret tekststederne.

[MARTS]

- [12] Gregorii pape: Epist. "sicut siluestri pape".²⁴ Evang. Matthæus 24.42²⁵
- [21] Benedicti abbatis: Epist. Sirak 45.1-6.²⁶ Evang. Lukas 11.33-36
- [25] In annunciacione dominica: Epist. Esajas 11.1-5. Evang. Lukas 1.26-38

[APRIL]

- [14] Tyburcii et ualeriani: Epist. Visdommens Bog 3.1-8.²⁷ Evang. Matthæus 10.16-22
- [25] Marci evangeliste: Epist. Sirak 15.1-6.²⁸ Evang. Johannes 15.1-11
- [29] Petri martyris: Epist. 2. Timoth. 2.4-10. Evang. Lukas 9.23-26

[SEPTEMBER]

- [8] In natiuitate beate uirginis: Epist. Sirak 24.17-22.²⁹ Evang. Matthæus. 1.1-16
- [14] In exaltacione sancte crucis: Epist. Philipperbrevet 2.7. Evang. Johannes 12.31-36
- [20] In uigilia beati Mathei: Epist. Ordsprogene 3.13-20.³⁰ Evang. Lukas 5.27-32
- [21] In die eiusdem: Epist. Efeserbrevet 4.7-13. Evang. Matthæus. 9.9-13
- [22] Mauricii sociorumque eius: Epist. Hebræerbrevet 11. 33. Evang. Lukas 6.17-23

²⁴ Dvs. „ligesom til pave Sylvester“. På dennes dag (d. 31. december) benyttedes teksten „Ecce sacerdos magnus“, som perikopelisten refererer til som „Ecc. xliii“; teksten er sammensat af flere elementer fra forskellige kapitler i Ecclesiasticus (dvs. Siraks Bog), fortrinsvis 44.16-45.20. Samme tekst bruges i listen også til helgenerne Martin (eller Morten), Nicolaus og Augustin.

²⁵ Stedet er kun angivet med ordet *Vigilate*, der findes flere steder hos Matthæus, men ikke i kap. 28, som der henvises til; 24.42 er det mest sandsynlige.

²⁶ Henvisningen lyder „ecc¹⁸ xxv“.

²⁷ Henvisningen lyder „Sapientie ii“.

²⁸ Angivet med henvisning til epistelteksten til Johannes Evangelist: „sicut in die iohannis evangeliste“.

²⁹ I Vulgata: Ecclesiasticus 24.23-31.

³⁰ I listen henvises til Ecclesiasticus: „Ecc. xliii“.

- [27] Cosme et da<miani>: Epist. Ordsprogene 15.2-9. Evang. Matthæus. 5.1-12
 [29] Michaelis archangeli: Epist. Johannes' Åbenbaring 1.1-5. Evang. Matthæus. 17.18 – 18.10
 [30] Iheronimi: Epist. Visdommens Bog 10.10. Evang. Lukas 11.33-36

[OKTOBER]

- [4] Francisci confessoris: Epist. Galaterbrevet 6.14-18. Evang. Math. 11.25-30
 [29] Dyonisij cum so<ciis> su<is>: Epist. Visdommens Bog 3.1-8. Evang. Lukas 6.17-23
 [18] Luce euangeliste: Epist. Sirak 15.1. Evang. Lukas 10.1-7
 [28] Symonis et iudæ: Epist. Romerbrevet 8.28-39. Evang. Johannes 15.17
 [31] Vigilia omnium sanctorum: Epist. Johannes' Åbenbaring 5.6-13. Evang. Lukas 6.17-23

Listens sidste helgener er Klemens (23. november) og Katharina (25. november), hvis epistel- og evangelietekst iøvrigt er de samme som for Lucia. Efter helgenerne er der til allersidst i listen anført tekster til brug ved gudstjenester for de afdøde (*Pro defunctis* og *Item pro defunctis*) og ved indvielse af en kirke (*In dedicatione ecclesie*).

Listen med tekster til de enkelte helgenfester følger som nævnt umiddelbart og uden ophold efter en tilsvarende liste med tekster til kirkeårets søn- og helligdage. Til nogle af disse dage er der knyttet *themata*, særligt udvalgte bibelord, som brugtes som tematisering af prædikenen. Sådanne findes ikke til helgendagene. At perikopelisternes tekstvalg faktisk svarer til dominikansk praksis i ordensprovinsen Dacia bekræftes, hvad søn- og helligdagstekster angår, af en samling af prædikener af dominikansen Matthias Ripensis, broder Matthias fra Ribe.³¹ Hans *sermones de tempore*, dvs. prædikener til kirkeåret er skrevet omkring 1300, og kendes fra to håndskrifter, som begge tilhører Carolina Rediviva.³² Derimod har Matthias ikke efterladt sig en tilsvarende samling af *sermones de sanctis*.

Mangelen af en sådan samling gør perikopelistens helgenafsnit så

³¹ Om Matthias Ripensis og hans prædikensamling, se Anne Riising: *Danmarks middelalderlige Prædiken*, 1969, s. 48-50 & passim.

³² C 343 (fra første halvdel af 15- årh.) og C 356 (15. årh.), beskrevet i Margarete Andersson-Schmitt, Håkan Hallberg & Monika Hedlund: *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala. Katalog über die C-Sammlung*, 4, Stockholm 1991, s. 303-314 & 378-379.

meget desto vigtigere, både som kilde til hvilke helgener, man har fejret, og hvilke tekster, man har benyttet.

I forhold til kalenderfragmentet er det mest slående måske fraværet af specifikt danske helgener. Hverken Knud konge eller Knud hertug, Lucius eller Ansgar, eller for den sags skyld Thøger eller andre af de lokalt dyrkede helgener optræder i listen. Listen afspejler en fælles dominikansk og ikke lokal dansk liturgi. Samtlige helgener i listen genfindes da også i den kalender for Dominikanerordenen, som H. Grotefend har ekscerperet på grundlag af ti senmiddelalderlige, fortrinsvis trykte kilder.³³

En lang række helgener var naturligvis de samme: apostle og evangelister, kirkefædre, martyrer og bekendere fra den fælles kirkes lange historie. Faktisk optræder alle listens helgener for månederne marts, april, september og oktober også i kalenderfragmentet. Den iøjnefaldende forskel er, at der i perikopelisten er markant færre helgener end i kalenderfragmentet. I de fire måneder er der 19 fester i perikopelisten, mod henved 70 i kalenderfragmentet. Dette skal givetvis ikke tolkes som udtryk for, at dominikanerne har været mere tilbageholdende, hvad angår fejring af helgener, end andre. En mulig forklaring er, at dominikanerne har indrettet deres kalender på en måde, der skabte plads til fester for lokalt fejrede helgener. Dominikanerne var ikke som andre brødre bundet til et afsondret liv i deres konventer – som prædikebrødre havde de deres mission ude i verden, hvor de har mødt mange lokale traditioner, også hvad angår dyrkelsen af helgener. Med de relativt få faste festdage i den dominikanske kalender, som den afspejles i perikopelisten, har der været plads til at inddrage lokalt fejrede helgener.

Dominikanerne var en ung orden, og havde omkring år 1300 kun få „egne“ helgener. Der var ordenens grundlægger, Dominicus, der som nævnt optræder i listen med to fejring. Han blev kanoniseret i 1234. På den tid, da Knud var provincialprior, havde ordenen også fået sin første martyr. Det var Peter fra Verona, født omkring år 1200, og optaget i dominikanerordenen i 1221 af Dominicus selv. I 1251 blev han af pave Gregorius IX udnævnt til inkvisitor for det nordlige Italien, og det var her, på rejse fra Como til Milano, at han i 1252 fik sit voldsomme martyrium: han blev angrebet af en mand, der kløvede hans hoved med en økse. Han blev kanoniseret året efter. Peter fik tilnavnet Martyr og fejres den 29. april. Om hans brede popularitet vidner, at han også optræder i kalenderfragmentet fra Koblenz.

Peter Martyr er listens yngste helgen. Fraværet af en tredje stor domini-

³³ *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters*, II.2, Hannover 1898, s. 34-37.

De scō thoma aplo. Epla ephel. ij
 Jam non estis. **Evangelium** jo. x. Thoma
 unus de duodecim. In no. ius. fi.
 De scō stepho epla. Actū scō. Gre
 phanus. plenus. si obdormiunt d. o
Evangelium machi xii. G. Debat i
 turbis iudeoz. hanc. In noie nunt.
 In die scā iohis epla. Eō xii. Lu. i
 meo dñi. finis hereditate cum dñs.
Evangelium jo. xxi. Dixit ihc xco fi.
 testimonium eius. De mnciā. G.
 Epla. apocal. xii. d. Ipsi ip monte
 finis. Antea thoma di. **Evangelium** jo.
 ii. d. Angli dñi. fi. quia ro. luro.
 De scō thoma mte. Epla. scō xii.
 Beati u qui i la. fi. hereditat illie d. d.
Evangelium jo. xii. fi. qui e i celis.
 De scō siluestro epla. Eō. l. i. C.
 Ecce facer. mag. fi. In adom luau.
 Eō. ij. xv. h. hō quada pegre.
 finis. Iura in gaudiū domni sui.
 De scō felice. Epla. hēt. i. f.
 Doctrinis uaris. fi. pñcet deus.
 Eō. lu. x. d. uos auto. finis.
 Sēpta luro m. c. Marcell. p. Epla
 heb. Eō. xxix. Iustū cor luū.
 fi. In genetica. z. ge. **Evangelium** sic siluū
 p. pñcet uigini. **Evangelium**
 luro de beata lucia. fabian. s. sebal.
 heb. xi. hā p fidem. fi. n xpo ihu.
Evangelium hō. vi. Descendit ihc de mōte
 fi. meoos urā multā dñi celo.
 Agnecis unig. Epla. ii. cor. x. G. fi.
 exibere xpo. **Evangelium** d. xxv. Sumi
 le e rog. ce. de. u. fi. quā nescitis dñi.
 Vincenci m. Epla. z. **Evangelium** scō d
 scō thoma mte. In cōsilio scā pauli.
 Epla. act. ix. a. Saulus ad huc.
 fi. Affirmans quā hō e xpo. **Evangelium**
 p. xix. Ecce nos rel. fi. urā adnā p
 signecia scō. Epla. sap. vii. sapiana
 d unap maliciam. fi. datus e eni dil.
Evangelium hō in al. fest. In pñcaōe
 beate marie. Epla. malachias. iii. d.
 Ecce ego mitto angli. fi. di. do. opo.
Evangelium luc. ii. Postqñ impleti sunt.
 finis. Et gloriā pleb tue. israel.
 Cathedra scā ped. Epla. i. ped. i.
 Petrus aplo. finis. ihu x do nū.
Evangelium machi xvi. Vant ihc. finis
 erit soluta z in celis machie apli.
 Epla. act. i. Evangeis petrus. fi.
 z annunciat e ad xi. **Evangelium** ad.
 xi. f. Respondes ihc. onficat. finis.
 z onus mat leue. Gregozil. p. epla
 nato siluū. p. **Evangelium** h. xxvii.

Uigilate. fi.
 Benedicti abbis. Epla. scō xxv. Di
 lectus a deo e ho. fi. legā ura z dila.
Evangelium luc. x. E. stemo accendit
 finis. illuminabo te. In annunciatōe
 dominica. Epla. ysa. xi. Egrediet u.
 fi. renun eius. **Evangelium** luc. i.
 cyllus z. fi. fiat in scōm ubā tuū.
 Cyburā z ualerani. Epla. sapie
 ii. Iusti dico in p. fi. dile dō noct.
Evangelium jo. x. Ecce ego mitto. fi.
 hō saluus erit. Machi **Evangelium**
 epla. scō in die iohis **Evangelium**
Evangelium jo. xv. d. Ego sum uitis.
 fi. es gaudiū urā impleatur. Pōt
 mris epla. u. ad thymocheū. u. cap.
 z feno. mltas d. fi. gla celest.
Evangelium luc. ix. Siquis uo uatē
 fi. scōz angloz. Phylippi s iacobi.
 Epla. sap. v. Gratūo usti. fi. solz
 illoz e. **Evangelium** jo. xii. Non t
 berur cor urā. fi. hoc faciam. Inuē
 cio scā crucis. Epla. gal. v. Consi
 do de uob. fi. s ego mundo. **Evangelium**
 jo. iii. Erit hō. fi. h habeat urā e.
 iohis ante portā lat. epla. z **Evangelium**
 scō in natali ipi. Translata scā
 dominica. epla. ii. ad thymoche. iii.
 Testificat. fi. Aduentū eius. **Evangelium**
 h. v. Hos alio sal tēre. fi. in rog
 no celoz. Barnabe apli epla. eph
 ii. Jam nō estis hol. fi. in spū scō.
Evangelium jo. xv. Hoc e pceptū. fi. deo
 uobis. Geruasi z prochalit. epla
 sapie. iii. Iustoz aie. fi. illoz i ppe.
Evangelium machi. xii. d. Egrediet
 ihu de templo. fi. hō saluus erit.
 In uigil. s. io. bap. epla. iherem. i.
 a. Prusqñ te for. fi. aro dñs opo.
Evangelium luc. i. d. Erit in dieb herō
 fi. plebem pñcām. In die eiusd.
 epla. ysa. xlix. d. Quidē mltē.
 fi. qui elegit te. **Evangelium** luc. i.
 Elizabeth imple. fi. redēpōdām ple
 tū. iohannis z pauli. m. epla. x.
 vii. c. Quis uol sepab. fi. in x
 ihu do nō. **Evangelium** luc. xii. f.
 Accēdite a fermento. fi. cāz an. d.
 Vigilia petri z pauli. epla. act. iii.
 Petrus z iohes. finis. qd contige
 illi. **Evangelium** jo. xxi. Dixit ihc hō
 moni petro. fi. clarifica. ell dñi.
 In die cordam. epla. act. xii. In
 scō herodes. fi. plebis iudeoz. **Evangelium**
 scō in cathedra eidem. In cōmōn.
 scā pauli. epla. ad galach. i. scō

Bibelhåndskriftets f. 612 recto. Øverst i venstre spalte ses tekststykkerne til apostelen Thomas (22. december), nederst i samme spalte teksterne til pave Gregorius (12. marts). Blandt helgener, der fejres i den mellemliggende tid er Agnes (eller Agnete, 21. januar), der også fejres på ottendedagen efter den egentlige festdag ("Agnētis secundo"). Midt i højre spalte er der angivet tekster til translationdagen for dominikanerordenens grundlægger Dominicus (24. maj). Derimod er teologen Thomas Aquinas ikke medtaget i listen. Hans helgendag er den 7. marts, og hører altså i listens sammenhæng hjemme umiddelbart før Gregorius. At han ikke optræder i bibelhåndskriftets helgenliste indikerer, at denne må være nedskrevet før 1323.

kansk helgen gør det muligt at indsnævre tidsrummet for nedskrivningen af perikopelisten. Ordenens store teoretiker, Thomas Aquinas, blev kanoniseret i 1323, men er *ikke* optaget i håndskriftets helgenliste. Af akterne fra dominikanerordenens generalkapitel i Bordeaux i 1324 fremgår det, at man på dette møde har fastsat et officium, en særlig gudstjeneste, for Thomas Aquinas den 7. marts, *per totum ordinem*, gældende for hele ordenen. Samtidig kundgøres det, at Thomas skal nævnes i litaniet umiddelbart efter Dominicus.³⁴ Dominikanerordenen var organiseret på en måde, der umuliggjorde, at den slags vedtagelser blev overhørt i de enkelte provinser. At Thomas Aquinas ikke optræder i helgenlisten viser med andre ord, at listen er nedskrevet inden 1324. Det vil med stor sandsynlighed sige i Knuds egen tid. Det giver ganske god mening, for forestiller man sig, at Knud har erhvervet bibelen til eget brug som ordensleder, så ville de sidste blanke sider af bogen være et hensigtsmæssigt sted at nedfælde de tekster, der skulle bruges af alle i ordenen. Han har som alle andre dominikanere haft brug for en oversigt over de tekster, der skulle bruges i årets løb. Samtidig har han som provincialprior skullet sikre sig, at alle brødre har fulgt den samme liturgi, herunder at man har fejret de samme helgener og benyttet de samme tekster, overalt i hans provins. Det er nærliggende at fortolke perikopelisten som hans redskab til at kunne varetage denne pligt.

Hvilken betydning kan man tillægge en stribe helgennavne i tre hidtil upåagtede kilder fra middelalderen? Som rene navne kun en meget begrænset, men helgener var i middelalderen mere end rene navne. De var eksistenser af en højere rang, men til alle helgener var der knyttet en historie, som kunne omsættes til fabelagtige fortællinger, til trøst og opbyggelse, men også til glæde og forundring. Helgener blev nærværende. De kunne udvirke mirakler og vise vej. De var virksomme værnere for

³⁴ *Acta Capitulorum Generalium ordinis Prædicatorum*, II, Roma 1899, s. 151.

mennesker, opbyggelige forbilleder i verden og fromme forbedere i himlen.

Heller ikke i historien er de rene navne. Kirkelige og kulturelle påvirkninger afspejles i de helgener, der efterhånden vandt indpas i sogn, stift og rige. En lang og kompliceret proces, som gjorde vidt forskellige personer fra forskellige tider og lande som Ansgar, Egwin, Knud og Dominicus fælles om at være helgener i Danmark. Helgener er kilder, også i en mere konkret betydning: det er helgenernes navne i litaniet og kalenderen, der gør det muligt at identificere de bøger, de er eller har været en del af, som dansk kulturarv. Som *frater Kanutus* i den latinske bibel, er navne på helgener som Lucius og Knud i psalterhåndskriftet og Thøger i kalenderfragmentet signaturer, der vidner om, at disse håndskrifter er blevet brugt i Danmark.

Kilderne til den danske bogkultur i middelalderen er relativt sparsomme, og de tre her omtalte håndskrifter udfylder vigtige huller. Det lille psalter er det eneste bevarede af sin art, hvori helgennavne fra dansk område er indskrevet – og ikke blot senere indføjet – i et litani. Det gør det i en vis forstand til Danmarks ældste bevarede salmebog. Og mens der er bevaret kalendere fra både ældre og yngre tid, er kalenderfragmentet enestående som kilde fra en tid, der kun er svagt belyst; det rummer helgennavne, der ikke ses i andre kilder. Og endelig broder Knuds bibel med dens tilføjelser, der åbner for et sjældent indblik i den unge dominikanerordens virke i Danmark og det øvrige Norden. Kilder, som Knuds og udvalgte helgeners navne har givet konkret kontekst og betydning hos os. Skrevet på pergament, det svage ekko af fjerne tiders stemmer: *omnes sancti, orate pro nobis*.

SUMMARY

ERIK PETERSEN: *Orate pro nobis. Saints and manuscripts in medieval Denmark.*

Three hitherto unknown or unrecognised manuscripts from medieval Denmark have emerged over the past few years: a psalter, a fragment of a liturgical calendar and a bible. They each in their own important way supplement the not too copious source material for the study of the medieval book and of the cult of saints in Denmark. The psalter and the bible were acquired by The Royal Library in 2002 and 2001 respectively. The fragment became known in connection with the cataloguing of a collection of manuscripts in Koblenz.

The psalter (The Royal Library, ms. 2002/100) is quite a small book, less than 10 x 7 cm, probably produced in the late 1200s. It consists of 159 leaves, some having been added at a later date. The original manuscript consists of ff. 4-146. Apart from the Book of Psalms this part contains i.a. a litany that links the psalter to Denmark. In all 44 saints appear in the litany and nearly all of them are common to the church all over Europe. As the last in the group of martyrs three saints of a more local character are invoked: Lucius, Kanutus and Olavus. These three point to the diocese of Roskilde as the home of the psalter and its original owner. This is confirmed by another two saints in the litany: Botulphus and perhaps Margareta, the last named in the group of holy women. She might well be the locally worshipped Margrete of Højelse.

The fragment (Koblenz, Landeshauptarchiv, Best. 701 759,27,2) consists of two leaves (37 x 30 cm), the only ones preserved from a manuscript from around 1400. The four pages contain the calendar for March-April and September-October. Saints' celebrations are indicated on 64 days, including feasts for Lucius (4. March), Kanutus (19. April), Ansgarius (9. September) and Theodgarus (30. October). The appearance of these four makes it quite clear that the liturgical book, which the fragment derives from, was produced for use in Denmark. It is more difficult to determine where in Denmark it was used. The presence of several English saints might point to the diocese of Odense, as does the feast for Knud's translation; the problem is, however, that the saint is named *Kanutus dux*, Knud the duke, and not *Kanutus rex*, Knud the king. The fragment both supplements and problematises the scant knowledge which has been gathered from other sources about the saints' calendar in Denmark during this period.

The Latin bible (The Royal Library, ms. 2001/100) was copied in France during the second half of the 1200s. The manuscript consists of 613 leaves (16,4 x 10,8 cm) and is embellished with 84 initials. A note on the first leaf tells us that the book was acquired by provincial prior Knud from the convent in Haderslev in 1310 for money donated by the king of Norway. As provincial prior Knud was head of the Dominican order in Denmark and the other Nordic countries. Lists added on the last pages testify to the use of the manuscript: first there is a list with *prothemata*, then a list of the

biblical texts for the ecclesiastical year and immediately following this, bible texts for 74 saints' days, chronologically arranged with the apostle Andrew as the first. The selection of saints clearly indicates that the list was prepared for the use of Dominicans. Thus the founder of the order, Dominicus, appears twice on the list. Also Peter Martyr is included. He was canonised in 1253. Thomas Aquinas, however, does not appear on the list. He was canonised in 1323. The list must have been written down before, and can thus be dated to the period between 1310 and 1323. That is to say in Knud's time. As provincial prior he would have to make sure that all brethren followed the same liturgy, celebrated the same saints and used the same texts everywhere in his province. It seems obvious to interpret the lists as his tool for carrying out this obligation.

The three manuscripts fill in gaps in the source material for the study of books and saints in medieval Denmark. The psalter is the only one of its kind that has survived, containing names of local saints written into – and not just added later – a litany. And while other calendars are preserved, the fragment is unique as a source from a period of which not very much is known; it contains names of saints that do not appear in other sources. Finally, brother Knud's bible with its additions offers a rare insight into the young Dominican order's work in Denmark and the rest of the Nordic countries.